

Levenstekens

Levenstekens

Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672

door

JUDITH BROUWER

Hilversum
Verloren
2014

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van:

Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds

M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Stichting Nicolaas Mulerius Fonds

J.E. Jurriaanse Stichting

Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds.

J.E. Jurriaanse Stichting [Ⓥ]

De Gijselaar-Hintzenfonds
De Gijselaar-Hintzenfonds

Afbeeldingen op het omslag: pakketje met roze lint (1672/3) The National Archives Kew Londen, HCA 30-870; Daniel Schellinks, *HMS Tiger attacked by eight Dutch privateers, 26 August 1672* (na 1672) National Maritime Museum Greenwich Londen, Greenwich Hospital Collection BHC0304; Harmen ter Borch, *Kind gedragen door een vrouw, van achteren* (1651) Rijksmuseum Amsterdam; detail brief Iemetje Leender aan Jan Sickel (23.5.1672) The National Archives Kew Londen, HCA 30-652-2.

Tevens verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen 2013.

ISBN 978-90-8704-405-3

© 2014 Judith Brouwer & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	9
Proloog	11
DEEL I	
1 Nederlandse buit in Engelse handen	17
1.1 Gekaapte brieven als bron	17
Het Rampjaar 1672	18
Onderzoeksvraag en opzet	20
Methode en materiaal	27
Bezorging en distributiepunten	29
1.2 Post over zee	33
De Morgenstar en het Wapen van Hoorn	37
De brief anno 1672	41
Datering en geografische herkomst	45
Bestemming	50
2 Briefcultuur	52
2.1 Inleiding	52
2.2 Lezen en schrijven	54
2.3 De praktijk van het briefschrijven	60
Plaats en tijd	64
Brievenboeken	66
Volgens het boekje?	67
Briefgedeelten	69
Lengte	72
Opmaak	73
Adressering	75
Op de post	78

2.4	Brieventaal	79
	Stichtelijk taalgebruik	81
	Oorlog	84
	Behouden vaart	85
	Wijze raad en vermaningen	87
2.5	Brief in opdracht	90
	Hulp	94
	Kader: Professionele schrijvers	97
	Conventie en eigen inbreng	101
	Andere bemiddelaars	106
2.6	Besluit	108
3	Zenders en ontvangers	109
3.1	Inleiding	109
3.2	Zenders	110
	Kader: Lijntje Pieters en Harmanus Forckenbeeck	111
	Predikanten	113
	Kooplieden	117
	Kinderen	118
	Overigen	119
3.3	Ontvangers	123
	Schippers	124
	Kooplieden	129
	Predikanten	133
	Ziekentroosters	137
	Bestuurders	138
	Overigen	142
3.4	Verzendplaats Amsterdam: sociale schets	143
	Herkomst	143
	Beroep	145
3.5	Verzendplaats Amsterdam: buurt	149
	De binnenstad	150
	De Haarlemmerbuurt	153
	De Jordaan	154
	De Grachtengordel	156
3.6	Besluit	158

DEEL II

4	Berichten over oorlog en oorlogsberichten	179
4.1	Inleiding	179
4.2	Het begin: dreiging, vrees en verraad	180

	De brieven	181
	Dreiging en vrees	181
	Verraad	183
	Kader: Onrust aan de oostgrens	183
	Informatiekanalen: mondelinge berichten	185
4.3	Het is oorlog	187
	De brieven	190
	De vijand ter zee	191
	Kapingen	192
	Veelstemmigheid	196
	De vijand te land	197
	Het Franse leger	198
	Onzekerheid	200
	Informatiekanalen: mondelinge berichten en kranten	203
4.4	De Haagse moord	208
	De brieven	209
	De moord in de brieven	210
	Beschrijvingen	210
	De harten en de daders	212
	Verraders	215
	Oordelen over de moord	218
	Informatiekanalen: pamfletten en mondelinge berichten	222
4.5	Bommen Berend en Langewagen	223
	De brieven	226
	Het Beleg van Groningen	226
	Reinier Langewagen	228
	Oordelen en nieuwswaarde	230
	Overige informatiekanalen	232
4.6	Besluit	238
5	Over leven en overleven	240
5.1	Inleiding	240
5.2	Gevoelens en emoties in brieven	241
5.3	Gemis	243
	Verlangen naar de man	246
	Huwelijkse spanningen	248
5.4	Ouders en kinderen	251
	Opgroeiend kroost	253
	Gezin zonder vader	255
	Kindersterfte	259
5.5	Rampspoed	261
	Handelsperikelen	267
	Geldzorgen en armoede	270

Kader: Marritjes misère	273
Ziekte en dood	276
5.6 Besluit	281
 Slotbeschouwing	 283
 Gebruikte afkortingen	 291
 Bronnen en literatuur	 293
Geraadpleegde archieven	293
Gedrukte bronnen tot 1800	297
Gedrukte bronnen vanaf 1800	300
 English summary	 325
 Bijlagen	
I Overzicht uitgaande post 1672-1673	330
II Overzicht professionele briefschrijvers	336
III Overzicht scheepsnamen	337
IV Overeenkomsten en verschillen in brieven van een professionele schrijver	341
V Relatie tussen de zenders en de ontvangers	343
 Register	 344
I Persoonsnamen	344
II Geografische namen	350
III Scheepsnamen	352

Woord vooraf

‘Ick niet weet of dese brief te reght kome soud, want het is een wa[a]gh [gok]’, schrijft Trijntje Cornelis op 24 mei 1672 aan haar man, die eerder dat jaar richting Curaçao was vertrokken.¹ Wanneer we in deze zin de woorden ‘dese brief’ vervangen door ‘dit proefschrift’ wordt duidelijk dat het schrijven van een dissertatie even onzeker is als het versturen van een overzeese brief in het Rampjaar: je kampt geregeld met de vraag of alle moeite niet voor niets zal blijken te zijn. Ik prijs mij gelukkig met een promotor en een copromotor die ervoor gezorgd hebben dat wat in mijn ogen soms een ‘waagh’ leek, in goede banen is geleid. Ik bedank dan ook zeer graag en heel hartelijk Bart Ramakers en Joop Koopmans voor hun uitstekende begeleiding. Vanuit de Oudere Nederlandse Letterkunde en de Vroegmoderne Geschiedenis had ik me geen betere ondersteuning kunnen wensen. Gelijk vanaf het begin was de samenwerking prettig, en ik kijk met plezier terug op onze werkbesprekingen. In de eerste plaats kwam dat door de kritische aantekeningen en het grondige, waardevolle commentaar, die immer de werklust weer verder wisten aan te wakkeren. Daarnaast denk ik aan de vrolijke noten die geregeld werden gekraakt.

Mijn dank gaat verder uit naar Momus. Van oudsher is dit de god van de hoon en de ongegronde kritiek, maar in de personen van Inge Broekman, Feike Dietz, Nina Geerdink, Roeland Harms en Helmer Helmers is het gezelschap met die naam juist verantwoordelijk geweest voor veel gerechtvaardigde kanttekeningen. Op vergelijkbare wijze heb ik veel gehad aan het commentaar van de leden van de Amsterdamse ‘pizzaclub’ onder leiding van Henk van Nierop, waarbij ik mij als geadopteerde Groninger mocht aansluiten. In wisselende samenstelling bestond het gezelschap uit Irena Ajdinović, Pepijn Brandon, Femke Deen, Sebastiaan Derks, Alberto Feenstra, Liesbeth Geevers, Ineke Huysman, Sabine Muller, Marringje Paijmans, Lodewijk Petram, Coen Wilders en Suze Zijlstra.

Verder zijn er diverse personen geweest die mij gedurende mijn onderzoek voorzien hebben van advies, hulp en tips. In de eerste plaats Frans Blom. Ik mag wel zeggen dat ik mijn liefde voor de wetenschap grotendeels dank aan zijn aanstekelijke enthousiasme als scriptiebegeleider aan de Universiteit van Amsterdam. De hiernavolgende opsomming van overige helpers en raadgevers is zonder twijfel onvolledig. Toch vermeld ik graag de namen van Marten Jan

¹ Trijntje Cornelis aan Jan Luickesen Kerremek te Curaçao-Monnickendam, 24-5.1672 (HCA 30-652-2).

Bok, Roelof van Gelder, Sam van Hoorn, Ingrid Maier, Luc Panhuysen, Michel Reinders, Gijs Rommelse, de medewerkers van het Stadsarchief Amsterdam, de heren van het project *Sailing Letters* (met name Dirk Tang), wijlen Piet Verkruijsse en, ten slotte, Annette de Wit. Daarnaast ben ik dank verschuldigd aan Marijke van der Wal van het project *Brieven als Buit* aan de Universiteit Leiden en aan Monique Klarenbeek, die mij hebben voorzien van foto- en transcriptiemateriaal.

Natuurlijk noem ik verder graag mijn ouders Hein en Ceciel Brouwer. Zij hebben niet alleen met veel belangstelling mijn onderzoek vanaf het begin gevolgd, maar hebben ook van tijd tot tijd met een kritisch oog naar mijn teksten gekeken. Zo bleek ook in dit geval dat de combinatie van Letterkunde en Geschiedenis een waardevolle was. Zo onderhand durf ik trouwens wel te stellen dat al die in mijn ogen saaie stadswandelingen van vroeger de basis hebben gevormd voor mijn cultuurhistorische belangstelling.

Verder ben ik er trots op dat Gea Gooiker en Michiel Brouwer, oudste vriendin en broer, mij als paranimfen wilden bijstaan.

Als laatste noem ik Roderik van Rens. Meer dan drie jaar heeft een verzameling oude brieven ervoor gezorgd dat ik een groot deel van ons leven samen in beslag werd genomen door onleesbaar gekrabbel, vijandelijke kaapacties en lief en leed van personen uit de zeventiende eeuw. Gelukkig nam hij me geregeld mee naar het buitenland om de zinnen te verzetten – al is het wel eens voorgekomen dat ook daar een archiefbezoek op het programma stond. Wanneer is onze volgende reis?

Amsterdam, juli 2013
Judith Brouwer

Proloog

Op de rede van Texel lag in december 1672 het *Wapen van Hoorn* voor anker, een koopvaarder van 756 ton die plaats bood aan meer dan tweehonderd bemanningsleden.¹ Het schip, met bestemming Batavia, behoorde tot de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), die samen met haar zusterorganisatie de West-Indische Compagnie (WIC) van groot belang was voor de Nederlandse handel en daarmee voor de Nederlandse welvaart. Uit de Oost en de West werden kruiden, specerijen, goud, zilver, cacao, thee en andere producten naar de Republiek gehaald.² Op de rede van Texel werden de Amsterdamse en West-Friese schepen van zowel de VOC als de WIC bevoorrad met grote hoeveelheden voedsel, drank, geschut en munitie voor de heenreis. Ook de bemanning ging er aan boord.³ De schepen van de VOC-kamers (onderafdelingen) van Delft en Rotterdam hadden de rede van Hellevoetsluis als vertrekpunt. De Zeeuwse vloot vertrok vanaf de rede van Rammekens, nabij Vlissingen.⁴ Zelden verliep de afvaart zonder problemen. Vaak lag men wekenlang voor anker, wachtend op de juiste wind. In de wintermaanden kon ijsgang het vertrek bemoeilijken.

Op het moment dat men op het *Wapen van Hoorn* uitzag naar goede weersomstandigheden, was de Republiek al acht maanden in oorlog met Frankrijk en Engeland en met de bisdommen Münster en Keulen. Nooit eerder was het land van zoveel kanten aangevallen. Om die reden, maar ook vanwege de interne politieke strubbelingen, de moord op de gebroeders Johan en Cornelis de Witt en de snelle inname van steden door de Fransen, staat 1672 in de Nederlandse geschiedenis bekend als het Rampjaar. Terwijl de Franse troepen al plunderend vanuit Utrecht hun opmars naar het noorden voortzetten, was het *Wapen van Hoorn* gereed voor vertrek. Op 20 december verliet het schip, samen met de *Europa*, de rede van Texel.⁵

1 DAS 1000.1, 1056.2 en 1241.4. DAS is onzeker over wat voor een type schip het *Wapen van Hoorn* was en twijfelt tussen een fluitschip en een jacht. Pieter van Dams brief biedt uitkomst: onderaan staat dat hij deze schreef 'int jacht van de compagnie' (Pieter van Dam aan Fredericus Gueynier te Batavia-Texel, 12.12.1672 (HCA 30-223)). Over de benamingen van scheepstypen: Parthesius 2010, 65-93; www.vocsite.nl/schepen/scheepstypen.html (geraadpleegd okt. 2011). Voor het fluitschip specifiek: Wegener Sleeswyk 2003. Zie bijlage III voor een overzicht van alle in dit boek voorkomende scheepsnamen.

2 Over de handel van de VOC en de WIC is veel geschreven. Standaardwerken over de compagnieën zijn o.a. Gaastra 2002 en Den Heijer 2002.

3 Van Gelder 1997, 149.

4 Zie uitgebreider: Gaastra 1989, 135.

5 DAS 1240.1.

Gewoonlijk voeren compagnieschepen uit in vloten van twee tot vijf schepen.⁶ De bekende zeeschilder Ludolf Bakhuysen legde zo'n moment kort voor uitvaren vast (kleurkatern afb. 41).⁷ Hoewel op het schilderij geen Oost-Indiëvaarder is afgebeeld maar het vlaggeschip van zeeheld Cornelis Tromp, de *Gouden Leeuw*, geeft het een goede indruk van de voorbereidingen voor een dergelijke afvaart. Op de voorgrond is het een drukte van belang. Rechts verplaatsen personen zich in drommen naar kleinere lichters. Deze dienden om proviand, wapens en bemanningsleden naar de schepen te brengen. Op de achtergrond zien we zulke zwaarbeladen vaartuigen. Een ligt langszij om zijn lading te lossen. Was alles en iedereen aan boord, dan kon het schip koers zetten.

Op zee waren de schepen die in december 1672 vertrokken allerm minst veilig. Overal lag de vijand op de loer, klaar om toe te slaan. De strijd ter zee, tussen de Republiek en Engeland, was de Derde Engelse Oorlog (1672-1674), op 7 april 1672 door de Engelsen verklaard. Bekende krijgsverrichtingen uit deze periode zijn de slagen bij Solebay (1672), Schooneveld (1673, tweemaal) en Kijkduin (1673), met als commandanten aan Nederlandse zijde Michiel de Ruyter, de eerder genoemde Cornelis Tromp en Adriaen Blanckert.⁸

Op het *Wapen van Hoorn* bevond zich de twintigjarige Martinus Bruno (1652-na 1698), zoon van de gereformeerde predikant Johannes Bruno (1617-1679) uit Egmond aan Zee. Aan boord zou Martinus dienen als tweede schrijver. Feitelijk fungeerde hij als assistent van de meevarende kooplieden. De oorlog maakte het lastig om werk te vinden in de Republiek. Om die reden had Bruno junior besloten zijn geluk te beproeven in Oost-Indië. Dit valt terug te lezen in een brief van de Hoornse predikant Henricus Schalkenius, gericht aan Pieter Overtwater te Batavia. Het exemplaar maakt deel uit van de omvangrijke collectie door de Engelsen gekaapte documenten die tegenwoordig wordt bewaard in de National Archives te Kew bij Londen. Schalkenius schrijft over Bruno:

[Bruno is] genegen [...] geweest om te gaen nae Indien, niet in occasie van eenige debauche [losbandigheid] of quaet comportement [gedrag], want ick weet en ben versekert dat [hij] sich altijs stil ende salich, eerlick en wel heeft gedraegen nae wensch, soo als een vroom jongman betaemt, maer alleen ter occasies van quade nering-loose tijden, die wij nu hebben, om aldaer sijn fortuijn te soecken.⁹

Bruno behoorde dus niet tot het vele volk met slechte reputatie dat traditioneel in dienst van de compagnieën trad.¹⁰ Hij droeg juist diverse brieven met zich mee waarin hij werd aanbevolen. Ze moesten hem helpen overzee een betrekking te verwerven. Het waren niet de minsten die de domineeszoon prezen om zijn voorbeeldige levensloop, zijn kennis, afkomst en nette handschrift. Onder hen waren Pieter van Dam, advocaat van de VOC en secretaris van de Heren Zeventien, en Reinerus Neuhausius, rector van de Latijnse school te Alkmaar.

Veel heeft Bruno overigens niet aan deze aanbevelingen gehad. Hij zou nooit in Batavia aankomen. Terwijl de Europa veilig zijn bestemming bereikte, werd het *Wapen van Hoorn* in

⁶ Van Gelder 1997, 150.

⁷ Voor Bakhuysen o.a. De Beer 2002. Over dit schilderij: Broos 1985, 40.

⁸ Zie o.a. Boxer 1976.

⁹ Henricus Schalkenius aan Pieter Overtwater te Batavia-Hoorn, 8.11.1672 (HCA 30-228). De transcripties van de brieven zijn zo veel mogelijk diplomatisch weergegeven. Voor het begrip zijn tussen rechte haken letters of woordverklaringen toegevoegd. Verder is het hoofdlettergebruik genormaliseerd en is een moderne interpunctie toegevoegd.

¹⁰ Vgl. o.a. Van Gelder 1997, 48.

februari 1673 door de Engelsen gekaapt. Naar gewoonte nam men de bemanning gevangen en confisqueerde de lading. De vijand nam ook de brieven in beslag die Bruno in zijn scheepskist had bewaard. Het Wapen van Hoorn diende de Engelsen tot en met 1694. In dat jaar werd het schip, nadat het volledig was gestript, bij Sheerness afgezonken.¹¹ Bruno kwam in Londen terecht, waar hij lid werd van de gereformeerde gemeente van Austin Friars.¹² Vermoedelijk trouwde hij met een Engelse. Hij kreeg in 1677 een zoon die hij naar zijn vader vernoemde en later nog een dochter Maritje. Verder trad hij een tweede keer in het huwelijk, waaruit zoon Jacobus werd geboren. Het is bekend dat Bruno in ieder geval in 1698 nog in Engeland woonde.¹³

De brieven van Bruno en vele andere kwamen dus nooit op hun plaats van bestemming aan. Ze liggen tot op de dag van vandaag in Engeland, in het archief van de High Court of Admiralty, onderdeel van de al genoemde National Archives. De buitgemaakte post staat bekend als de Prize Papers. In dit boek staan 195 uit de Republiek afkomstige brieven centraal die in 1672 gekaapt werden. Uit de Derde Engelse Oorlog zijn in totaal 651 Nederlandstalige brieven bewaard gebleven. Naast het kerncorpus van 195 brieven uit 1672 zijn er brieven die weliswaar in het Nederlands zijn geschreven, maar een verzendplaats buiten de Zeven Verenigde Provinciën kenden, zoals Kleef, Antwerpen en Brugge. Deze zijn eveneens bestudeerd. Ook zijn er brieven uit de Derde Engelse Oorlog die dateren van kort voor of na het Rampjaar, zoals zestig brieven die eind december 1671 werden geschreven in Suriname. Samen met de brieven van januari 1672, eveneens uit Suriname verzonden, werden ze in de loop van 1672 gekaapt. Dan zijn er nog brieven uit 1671 die werden opgesteld aan boord van het Wapen van Gouda, de Spanbroek en het Huis te Velsen. Van deze schepen staat vast dat zij niet gekaapt werden maar veilig hun bestemming in de Oost bereikten.¹⁴ Waarschijnlijk kwamen ze onderweg een vloot tegen die huiswaarts voer en werden de brieven daarnaar overgeheveld, waarna de Engelsen ze kaapten. De overdracht kan eveneens bij Kaap de Goede Hoop hebben plaatsgevonden, het punt waar VOC-schepen op hun reis van en naar de Oost steevast foeragerden. Indien deze brieven uit 1671 relevante gegevens bevatten, zijn ook die verwerkt. Naast de brieven uit 1671 zijn er ten slotte nog 31 exemplaren die in 1673 werden verzonden, voornamelijk geschreven in november van dat jaar. Ze hebben voor het merendeel Amsterdam als verzendplaats, maar er zijn er tevens afkomstig uit Leiden, Zaandam en Muiden. Verder werden brieven verzonden vanaf het schip *Lands Welvaren*. Die zijn eveneens in de beschouwing betrokken, bijvoorbeeld wanneer ze nieuws bevatten over de gebeurtenissen aan het thuisfront. Anderstalige – Franse, Engelse, Portugese, Spaanse – brieven uit 1672 zijn niet gebruikt, omdat ze vrijwel geen informatie verschaffen over de situatie in de Republiek.

De gekaapte brieven vormen een bijzondere buit en een goudmijn voor de cultuurhistoricus. De post was afkomstig van personen woonachtig in de Republiek met connecties – vrienden, familie, geliefden – op zee en overzee. De uniciteit van dit materiaal is gelegen in het feit dat een groot deel van de afzenders bestond uit personen – vooral vrouwen – uit de lagere soci-

11 Colledge en Warlow 2010, 23.

12 Hessels 1892, 98. Over Austin Friars: Sluyterman 2000.

13 Moens 1884, 11. Op 16 aug. 1698 liet zijn tante Geertruyd Bruno haar testament opmaken, waarin zij het erfdeel voor haar neef liet vervallen. In eerdere versies van haar testament was hij nog erfgenaam. De reden van de onterving staat niet vermeld (RAA 10.3.003 372, 33, nots. Cornelis van der Meer). Met dank aan Y. Prins.

14 DAS 1199.3; 1203.2; 1201.3.

ale klassen. Over deze groep is wel het nodige bekend, maar zelden berust die kennis op bronnen die door henzelf geschreven werden. Dit boek wil aan de hand van die gekaapte brieven deze groep zeventiende-eeuwers duidelijker in het licht stellen. Derhalve staat hier niet alleen de vraag centraal hoe thuisblijvers de gebeurtenissen in het Rampjaar waarnamen, ervoeren en beoordeelden, maar tevens hoe hun dagelijkse leven zich, al of niet onder invloed van die gebeurtenissen, voltrok en – wederom – werd ervaren en beoordeeld.